

CTIBOR NEČAS

PŮSOBENÍ TEODORY KRAJEWSKÉ JAKO ÚŘEDNÍ LÉKAŘKY V TUZLE A V SARAJEVĚ

Dr. med. Teodora Krajewska, roz. Kosmowska patřila ke generaci prvních polských lékařek, které se s úspěchem uplatnily za hranicemi své vlasti. S výjimkou příležitostných zpráv v dobové publicistice a dvou nekrologů v odborném tisku byla její záslužná činnost připomenuta zatím jenom časopiseckým příspěvkem, sepsaným na základě jejích nepublikovaných pamětí. Biografické příručky o ní přinášejí pouze základní údaje, jejichž spolehlivost snižuje řada dílčích nepřesností.

Narodila se r. 1854 ve Varšavě jako dcera učitele a později sekčního šéfa školské administrativy Ignáce Kosmowského. Měla sedm sester, z nichž dvě absolvovaly vysokoškolské studium. Sama studovala na varšavském dívčím gymnáziu, které zakončila r. 1872 s výborným prospěchem a byla odměněna zlatou medailí. Po složení učitelských zkoušek vyučovala matematice v nižších třídách tzv. německého gymnázia. Zaměstání přerušila r. 1876, kdy se provdala za středoškolského profesora Antonína Krajewského. V jejich bytě se scházeli intelektuálové, kteří u ní vzbudili zájem o literaturu a podnítili ji k vlastní literární tvorbě. Po čtyřletém manželsví ovdověla a obnovila pedagogické působení, tentokrát v různých varšavských penzionátech. Psala povídky, z nichž jedna pod názvem Anka dosáhla ocenění a byla uveřejněna v listě *Kuryer Codzienny*. Její literární studii o Turgeněvovi publikoval pokrokový spisovatel a publicista A. Świątochowski ve svém časopise *Prawda*.¹

R. 1883 odjela proti vůli rodiny a s nepatrnými finančními prostředky do Ženevy, kde tehdy ve srovnání s jinými vysokoškolskými středisky studovala

¹ Danielak, Z.: *Krajewska z Kosmowskich Teodora*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 15, 1970, s. 101–103 včetně neúplných odkazů na literaturu. Některé práce se dopouštějí v životopisných údajích dílčích chyb a nepřesností. Rok narození datují nesprávně Szarejko, P.: *Krajewska Teodora 1853–1935*, in: *Słownik Lekarzy Polskich (v tisku)*, Schoenflies, R.: *Dr. med. Teodora Krajewska*, in: *Deutsche Hausfrauen-*

nejvíce polských studentů a zvláště studentek. Maturitní vysvědčení z varšavského dívčího gymnázia však nepostačovalo k přijetí na tamní lékařskou fakultu, a proto se zapsala nejdříve na fyzikální a přírodovědný institut. Po dvou letech tam dosáhla titulu *baccalaureat des sciences physiques et naturelles*, který ji opravňoval ke zvolenému studiu medicíny. Současně se zapojila do hnutí polských akademiků v ženevském spolku *Polonia*, kde patřila k jeho neaktivnějším členkám. Po přechodném přerušení příprav na medicínská studia a krátkém pobytu v Bernu se znovu vrátila do Ženevy, kde byla v letech 1889—1892 zapsána jako řádná studentka lékařské fakulty. Jejím učitelem byl mj. prof. Schiff, který ji v posledním roce studií jmenoval asistentkou; v jeho fyziologické laboratoři působila půldruhého roku a vypracovala tam disertaci na téma *Recherches physiologiques sur la réaction de dégénérescence*.²

Po promoci a bezprostředně následujícím jmenování bosenskou úřední lékařkou vypravila se do metropole habsburské monarchie, kde se netušeně dlouho zdržela čekáním na udělení rakousko-uherského státního občanství. Pobytu využila k návštěvám gynekologické kliniky prof. Schauty a k hospitacím na lékařské fakultě ve Vídni.³

-Zeitung, 24, 1897, č. 15, s. 169—170 a Kuhnnow, A.: *Praktizierende Ärztinnen der Gegenwart*, *Illustrierte Zeitung*, 111, 1898, č. 2872, s. 43—44. Zpráva *Vorkämpferinnen des Frauenstudiums in Österreich—Ungarn*, *Jahresbericht des Vereines für erweiterte Frauenbildung in Wien*, 8, Wien 1896, s. 37—48 zkomolila rodné jméno a učitelskou zkoušku datovala až k r. 1884. Prašek - Całczyńska, B.: *Dr. Teodora Krajewska pierwsza lekarzka w Bośni*, *Archiwum Historii Medycyny*, 24, 1961, č. 4, s. 419—426 favorizuje Krajewskou nesprávně před jejími českými předchůdkyněmi a uvádí, že Krajewska ovdověla r. 1881.

² Podle dopisu vedoucí dokumentačního střediska Univerzity v Ženevě J. Wengerové z 2. října 1984 studovala Krajewska na tamní lékařské fakultě od zimního semestru 1889/1890 do letního semestru 1891/1892. Na závěr studia vydala svou disertaci tiskem s podtitulem *Thèse présentée a la faculté de médecine de Genève pour obtenir le grade docteur*, Genève 1892. Pod stejným titulem, jaký má disertace, publikovala příspěvek i v odborném časopise *Revue Médicale de la Suisse Romande*, 12, 1892, č. 8, s. 550—567 a č. 9, s. 612—642. V letech 1876—1893 studovala na ženevské lékařské fakultě celkem 5 Polek, z nichž však získaly lékařský diplom pouze 2; jednou z nich byla Krajewska — Laskowski, Z.: *Ostrzeżenie z Genewy pod adresem kandydatek na studentki*, *Biblioteka Warszawska*, 2, 1893, s. 414—415; článek zveřejněn rovněž ve *Wiener medicinische Zeitung* a v dalších odborných lékařských časopisech.

³ Srov. k tomu její vlastnoruční poznámku v rubrice *Zergliederte Darstellung der Diensteslaufbahn*, in: *Dienst- und Qualifikations-Tabelle der Dr. Teodora Krajewska — Archiv Bosne i Hercegovine*, *Zbirka službeničkih dosjeka (ABH, ZSD)*. Zaleska, Z.: *Czasopisma kobiece w Polsce*, Warszawa 1938, s. 88 a Hulewicz, J. *Sprawa wyśszego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939, s. 225 píše v této souvislosti o nostrifikaci jejího diplomu, která ale ve skutečnosti nebyla provedena. Potřebná dokumentace o tom chybí, neboť podle dopisu Dr. B. Waldsteina-Wartenberga, ředitele archivu *Österreichisches Staatsarchiv-Allgemeines Verwaltungsarchiv*, datovaného 7. června 1894, byly příslušné archiváře skartovány. Na základě platných tehdy předpisů byla však nostrifikace lékařských diplomů, kterých dosáhly ženy v zahraničí, upravena v Předlitavsku teprve nařízením ministerstva kultu a vyučování 19. března 1896, a první ženou, která tohoto oprávnění využila, byla G. Possanerová v. Ehrental — Jantsch, M.: *Die Entwicklung des ärztlichen Frauenberufes*, *Mitteilungsblatt der Ärztekammer für Wien*, 12, 1900, č. 6, s. 6—15 a Sablik, K. *Zum Beginn des Frauenstudiums an der Wiener medicinischen Fakultät*, *Wiener medicinische Wochenschrift*, 118, 1908, č. 40, s. 817—819.

Do svého příštího působiště v bosenské Tuzle přijela 20. března 1893 a téhož dne se představila nadřízeným. Jedním z nich byl krajský přednosta A Vuković, který dal podnět ke zřízení instituce úředních lékařek a měl reálnou představu o jejich poslání zvláště mezi muslimkami, druhým pak byl krajský lékař J. Duller, který jí poskytl informace o místní klientele, potřebné pro zahájení vlastní lékařské služby.⁴

Po složení přísahy 29. března 1893 byla jako provizorní úřední lékařka okázale uvedena do úřadu, v němž pak dosáhla 11. září 1895 definitivy.⁵ Začínala s celkovým ročním příjmem 1600 zl. r. č., který jí pak byl v průběhu služby zvýšen několika jednorázovými odměnami a dále upravami trvalé povahy.

R. 1894 obdržela remuneraci ve výši 200 zl. r. č. za činnost při potírání cholerové epidemie a dále jí byly poskytnuty subvence ve výši 400 zl. r. č. na cesty, jejichž účelem byla účast na odborných kongresech v Ženevě a v Berlíně r. 1896, a ve výši 200 K k zájezdu na mezinárodní lékařský kongres v Budapešti r. 1909.⁶

Za služební cesty, které podnikala r. 1899 k vyšetřování zdravotních poměrů v jednotlivých okresech tuzlanského kraje, v letech 1900—1902 ke zjišťování epidemie neštovic a k očkování proti této infekční chorobě v krajích Travnik a Sarajevo a konečně od r. 1902 k pravidelnému vyšetřování výskytu syfilidy v sarajevském kraji, dostávala propláceny diety a tzv. kilometrovné.⁷

Vedle jednorázových odměn a podpor jí byly platové poměry několikrát upraveny také trvalým způsobem. Dekretem 21. prosince 1904 jí byl zvýšen celkový roční příjem na 2400 K s platností od 1. ledna 1905 a dekretem z 28. května 1910 získala nárok na starobní příspěvek ve výši 200 K s účinností od 1. ledna 1910.⁸

Ve srovnání s okresními lékaři byly však úřední lékařky platově přece jen stále znevýhodňovány, a proto z podnětu Krajewské vyslovily požadavek, aby je sarajevská zemská vláda postavila na stejnou materiální úroveň s jejich mužskými kolegy. Společně formulovanému požadavku bylo vyhověno, takže dekretem z 11. dubna 1913 byla povýšena do osmé hodnostní třídy, kde jí náležel základní plat v 1. stupnici ve výši 3600 K a ve 2. stupnici ve výši 4000 K při stejném ročním příspěvku v obou stupnicích ve výši 1380 K.⁹

S finančním zaopatřením měly úřední lékařky každým rokem běžný nárok na šestitýdenní dovolenou. Ačkoliv mohla této výhody využívat pravidelně, nárokovala plných šest týdnů dovolené pouze r. 1894, dále v letech 1896—1899 a konečně r. 1905. Ostatní dovolené čerpala vždy v kratším rozsahu, než jaký

⁴ ABH, Zemaljska vlada u Sarajevu (ZV), čj. 23 820/I/1893 a *Pamietniki dr. Teodory Krajewskiej z lat 1893—1909*, s. 55 — Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, sign. 13.161/III. Prašek - Calczyńska, B.: o. c. datuje nástup zřejmým nedopatřením teprve až k r. 1903 a Azagabić, S.: *Sto godina zdravstvene službe u Tuzli*, Acta Medica Saliniana, 1974, č. 2, s. 12 uvádí, že Krajewska nastoupila r. 1892.

⁵ ABH, ZV, čj. 98 896/I/1895.

⁶ Ib., čj. 45 499/I/1894, 110 129/I/1896 a 99 009/I/1909.

⁷ Společný dopis T. Krajewské, J. Olszewské a K. Rakićové zemské vládě v Sarajevě 25. 4. 1912 — ib., čj. 144 949/I/1912.

⁸ Ib., čj. 194 253/I/1904 a 100 423/I/1910.

⁹ Ib., čj. 2268 (Präs) 1913. Přes uvedené platové změny zůstávala její finanční situace trvale neúměrná a nevyhovující, na což si Krajewska nejednou posteskla i v korespondenci se svou rodinou — srov. k tomu zvláště dopis Marii Danielakové 13. 7. 1900, který dnes vlastní mgr. Janina Milaniczová a Zofia Danielaková.

určovala služební pragmatika. Několikrát byla při této příležitosti i mimo území habsburské monarchie: r. 1901 na blíže neurčeném místě v zahraničí, r. 1902 v Rusku, r. 1906 ve Švýcarsku a v Rusku a v letech 1907—1908 znovu v Rusku; ruské pobyty byly omezeny na návštěvy příbuzných ve Varšavě a v dalších polských městech.¹⁰

Jako úřední lékařka byla ustanovena postupně na dvou místech: v kraji Tuzla dekretem 29. listopadu 1892 a v kraji Sarajevo dekretem 23. května 1899. Její činnost v Bosně se tak rozděluje do dvou časových úseků, z nichž podle míst působení lze označit první jako tuzlanský a druhý jako sarajevský.¹¹

Během tuzlanského časového úseku, který trval od 20. března 1893 do 30. června 1899, léčila a ošetřovala celkem 4739 pacientů, z nichž bylo 72 % dospělých a 28 % dětí. Hlavní péči věnovala ženám, kterých bylo z dospělých pacientů 94 %; muže prohlížela jen při příležitosti návštěv u jejich nemocných žen a dětí. Podle povolání živatele pocházelo nejvíce nemocných z rodin řemeslníků a obchodníků, podle náboženského vyznání převažovala mezi pacienty muslimská klientela.¹²

Lékařská praxe nebyla výhradně gynekologická, ale měla naopak velmi mnohostranné zaměření. Nejčastěji v ní byly zastoupeny skupiny nemocí metabolických a krevních, za kterými co do četnosti následovaly skupiny nemocí zaživacího traktu, infekce, nemoci respirační, pohlavní, nervové, smyslových orgánů, parazitické, kardiovaskulární a močového systému; z jednotlivých chorob byly nejčastěji léčeny tuberkulóza, skrofulóza a syfilis. Ošetření bylo poskytováno chirurgickými zákroky a pomocí při porodech, výjimečně také při intoxikaci.¹³

V průběhu svého lékařského působení v Tuzle shromáždila Krajewska cenné poznatky o sociální diferenciaci a o způsobu života tamního obyvatelstva, zejména muslimů. Rozdělovala je do tří skupin, z nichž první dvě byly relativně málo početné, zatím co třetí byla masová.¹⁴

¹⁰ *Vormerkblatt für Dr. T. Krajewska*, in: *Dienst- und Qualifications-Tabelle der Dr. T. Krajewska* — ABH, ZSD.

¹¹ ABH, ZV, čj. 107 164/I/1892 a 72 459/I/1899. Rovněž *Hof- und Staatshandbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1894*, Wien 1894, s. 988 a 1900, Wien 1900, s. 1044 a *Magyarország tisztii cím-és névtára, 1894*, Budapest 1894, s. 618 a 1900, Budapest 1900, s. 856. O jejím působení v obou městech bylo uveřejněno několik samostatných článků a zpráv v dobovém tisku — např. Schöenflies, R.: o. c., Brod, B.: *Ein Besuch bei Frau Dr. T. Krajewska in Sarajevo*, *Dokumente der Frauen*, 15. 7. 1901, s. 260—264, *Frau Dr. T. Krajewska, Amtsärztin von Sarajevo*, *Daheim*, 38. 1902, č. 16, s. 7, Baschkonf, [J.]: *Doświadczenia z praktyki Kobiety-lekarza w Bośni*, *Nowiny Lekarskie*, 17. 190, č. 1, s. 57—61 ad. Faktografické jednotlivosti lze k tomu nalézt i ve zmínkách obecněji koncipovaných prací — např. cit. zpráva *Vorkämpferinnen des Frauenstudiums in Österreich-Ungarn a dále* Lipińska, M.: *Histoire des femmes médecins depuis Bontiquité jusqu'a nos sours*, Paris 1900, s. 478—482, *Weibliche Ärzte in Bosnien*, *Wiener medicinische Wochenschrift*, 46, 1896, č. 30, s. 1349—1351, *Women Physicians in Germany*, *Woman's Medical Journal*, 5, 1896, č. 11, s. 302 aj.

¹² *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878—1901*, Sarajevo 1903, s. 400 až 401.

¹³ *Ib.*, s. 402—403.

¹⁴ Pokud není výslovně uvedeno jinak, byl další text zpracován na základě výročních zpráv, uložených v ABH, Zjedničko ministerstvo finansija-odj. za Bosnu i Hercegovinu 1879—1918 (ZMF), čj. 4825/B. H./1898 a ZV, čj. 130 493/I/1900. Jedna z těchto zpráv

První skupinu tvořily zámožné muslimské rodiny, jejichž členové byli pokrokoví a ochotně přijímali poskytovanou zdravotní péči, stejně jako rady ke správné životosprávě. Do druhé skupiny patřila část dělnických a nádenických rodin, jejichž ženy a dcery pracovaly ve městech jako služky a pradelny a díky svému profesnímu a společenskému zařazení se značně emancipovaly, nezahalovaly své tváře a bez zábran navštěvovaly její ambulanci nebo ji volaly k lékařským návštěvám do svých bytů. Proti těmto dvěma početně slabým skupinám stála pak převážná většina ostatní muslimské společnosti, která byla konzervativní a indolentní, lpěla na zastaralých a ustálených zvyklostech, žila v bídě a nevědomosti, byla zaujatá proti všemu novému, pochybovala o činnosti úřední lékařky a chovala k ní nelibost a nedůvěru.

Bytová situace muslimského obyvatelstva se příkře lišila podle jeho sociální příslušnosti. Zámožní žili v poměrně čistých a větraných obydlích, kdežto domky chudých byly špinavé a velmi těsné, téměř bez nábytku a jakéhokoliv bytového zařízení, pouze na zemi měly rozprostřeny houně a polštáře; v přetopených, malých a špatně nebo vůbec nevětraných místnostech těchto domků vznikala zvláště v zimě nedýchatelná atmosféra, plná prachu a zápachu.

Oblečení muslimek, zhotovené převážně z vlny nebo bavlny, bylo po celý rok stejné. Doma nosily obyčejně dimije (široké kalhoty) a košili s rukávy, přes kterou přehazovaly koporan (kazajka, jupka) a ječermu (druh vyšívané vesty). Když opouštěly dům, oblékaly si tmavou, těžkou a dlouhou feredžu (plášť), kterou při návštěvách neodkládaly a zůstávaly v ní i v sebevyhřátějších místnostech. Oblečení neodpovídalo klimatickým poměrům a bylo příčinou různých reumatických onemocnění a prudkých bolestí nervového původu.

Krajně nedostatečná byla u muslimů také očista vodou. Omývání sice patřilo k rituálním úkonům, nemělo však pro ochranu zdraví takřka žádný význam. Neznámou věcí bylo koupání, podobně jako praní prádla, které se prakticky nevyměňovalo. Tyto nedostatky etiologicky souvisely s četnými kožními chorobami.

Používání stejného peškiru (ručník) a zvláště pití vody z jednoho a téhož ibriku (měděná konvice) skrývalo v sobě nebezpečí pro snadný přenos infekcí. Zvláště svými pozdějšími výzkumy Krajewska dokázala, jak takové nedodržování základních hygienických opatření vedlo v zaostalém venkovském prostředí k rozšíření syfilidy z jednoho nemocného často i na všechny členy jeho rodiny.¹⁵

Pokrmu muslimů byly jednotvárné, tučné a těžce stravitelné, neboť se připravovaly pouze z kukuřičné mouky, tlustého skopového masa, tučného mléka a z některých druhů zeleniny, zejména cibule a česneku. Kromě vody, která byla v okrese Brčka závadná, pila se z nápojů ve velkém množství černá káva, míchaná v chudých rodinách s kukuřičnou nebo pšeničnou pálenkou. Časté a hlasité říhání po každém jídle a pití bylo pak podmínkou sine qua non.

Manželství uzavírali muslimové ve velmi mladém věku a Krajewska se setkávala s ženami, které byly provdány už ve svých 12—13 letech. Muslimky měly vždy mnoho dětí a rodily obvykle samy, neboť se pokládalo za nedůstojné

byla publikována pod názvem *Jahresbericht der Amtsärztin Dr. T. Krajewska in Dónja Tuzla für das Jahr 1897*, Wiener klinische Rundschau, 12, 1898, č. 35, s. 566—567 a č. 36, s. 581—582.

¹⁵ *Pamiętniki*, s. 168—172.

dožadovat se cizí pomoci. Při porodu se uplatňovalo lidové léčitelsví, provázené nejrůznějšími pověrami. Zcela falešné představy převládaly také o ochraně zdraví šestinedělek, které hned druhý den po porodu přijímaly hlasitě mluvící, nadmíru kouřící a černou kávu stále popíjející návštěvy svých přítelkyň a příbuzných. Ženy v šestinedělí nedodržovaly žádnou dietu a opouštěly lůžko do dvou týdnů po porodu.

Péče o dítě byla v zajetí neúčelných a hygienickým požadavkům vzdálených přežitků. Novorozenáta byla umývána nanejvýš obden a strojena do značně složitěho oblečení. Jejich růst měla podporovat zelená košilka a hlavu jim pokrývala vlněná čepička, ozdobená korálky. Kojení trvalo obvykle 2—3 roky, což sice zabraňovalo novému otěhotnění, současně však dlouhá laktace velmi oslabovala matčin organismus. Vedle mateřského mléka dostávali už půlroční kojenci stejné pokrmy jako dospělí, což bylo příčinou jejich častých žaludečních a střevních katarů. Starší děti zůstávaly ponechány víceméně vlastnímu osudu. Sedávaly obvykle v harémech a poslouchaly tam vyprávění žen nebo si hrály, špinavě a nedostatečně oblečené, venku na dvoře a na ulici.

Komplikovaná byla i léčba muslimek. Nemocné se sice dávaly ošetřovat a léčit od úřední lékařky, současně však přežívalo stále ještě také lidové léčitelsví. Vedle předepsaných léků se proti nemocem používalo i nadále tradičních prostředků v podobě čajů, mastí a náplastí z různých léčivých bylin, ale také z česneku, konopí, okurek ap. K nemocným byli rovněž zvaní hodžové (muslimští kněží), kteří pro ně připravovali zápisy (zaříkadla).

Krajewska informovala veřejnost o svém tuzlanském působení nejenom zveřejněním některých výročních zpráv, ale i formou nejrůznějších ústních projevů, o nichž se však zachovaly pouze torzovité informace. R. 1896 se např. zúčastnila mezinárodního kongresu žen v Berlíně a ve sborníku materiálů z tohoto významného fóra byl publikován i její referát o zkušenostech z práce mezi muslimkami. Na totéž téma proslovila krátce poté pozoruhodnou přednášku, o níž přinesl obsáhlé zpravodajství krakovský tisk.¹⁶

Okupační správa byla s výsledky její lékařské činnosti nadmíru spokojena. Po prvé to bylo vyjádřeno v pasáži o úředních lékařkách, kterou citovala relace sarajevské zemské vlády pro účastníky mezinárodního kongresu pro hygienu a demografii v Budapešti r. 1894. O rok později pak působení úředních lékařek v Bosně a Hercegovině kladně hodnotila manželka společného ministra financí na přednáškách, uspořádaných feministickými spolky Maria-Dorothea v Budapešti a Solidarité des femmes v Paříži.¹⁷

Proto se začali v Sarajevě poměrně záhy zabývat úvahami o vypsání kursů na místa úředních lékařek v dalších dvou krajských městech v okupovaných zemích. Při této příležitosti byla Krajewska dotázána, zda by si nepřála být přeložena do hlavního města. Po rozmluvě s dr. med. L. Glückem, polským

¹⁶ *Expériences d'une Femme-Médecin à Dónja Tuzla (Bosnie)*, in: *Der internationale Frauenkongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen in Berlin 19. bis 26. September 1896*, Berlin 1897, s. 185—190 a k tomu rovněž Stodolnicki, W.: *Międzynarodowy kongres kobietcy*, Kuryer Codzienny, 32, 1896, č. 260, s. 1 a č. 266, s. 1—2 a Zaleska, Z.: o. c., s. 88. O přednášce v Krakově 27. 2. 1897 viz zpráva *Kobiety w Bośni*, Dziennik Krakowski, 3, 1897, č. 348, s. 4 a Nowa Reforma, 16, 1897, č. 48, s. 3.

¹⁷ Szokolay, K.: *Die sanitären Verhältnisse und Heilbäder Bosniens und der Hercegovina*, Budapest 1894, s. 7—8. Rovněž *Ženské lékařky v Bosně*, Lada, 7, 1895, č. 10,

primářem kožního oddělení sarajevské zemské nemocnice, rozhodla se tuto nabídku přijmout.¹⁸ Vyhledala si proto vhodnou nástupkyni, uvedla ji do úřadu v Tuzle a sama toto místo s pocitů určitě nostalgické a lítosti opustila.

V Sarajevě působila pak jako úřední lékařka od 1. října 1899 až do svého penzionování. Její činnost na novém pracovišti nebyla pouhým pokračováním toho, co vykonala v tuzlanském kraji. Tuzla byla totiž až příliš provinční a její obyvatelé byli proti Sarajevanům mnohem konzervativnější. Na tuto skutečnost poukázala hned ve své první výroční zprávě, podle níž bylo postavení žen v hlavním městě v zámožných muslimských rodinách velmi příznivé a muslimky pocházející ze středních vrstev a mnohdy i z řad městské chudiny vážily si svého zdraví a nechávaly se bez větších zábran léčit a ošetřovat.¹⁹ Statistické údaje z r. 1899 jsou ovšem s ročními výkazy z tuzlanského časového úseku nesrovnatelné, poněvadž se vztahovaly pouze k poslednímu čtvrtletí toho roku. Vytknout případné shody a rozdíly umožňuje teprve charakteristika léčby z dalších let.

Z celé klientely připadalo tehdy 68 % na dospělé a 32 % na dětské pacienty. Mezi dospělými přitom vzrostl počet žen až na 99 %, kdežto muži nebyli v některých letech vůbec vykazováni. Z konfesionálního hlediska byla dále posílena převaha muslimských pacientů a podle povolání živitele rodiny došlo v jejich skladbě k přesunu ve prospěch klientely z řad dělníků a nádeníků.²⁰

Zastoupení nemocí a zákroků v lékařské praxi zůstalo v podstatě nezměněno. Nejčastější byly i nadále skupiny nemocí metabolických a krevních, za nimiž pak následovaly skupiny nemocí zažívacího traktu a dále nemoci pohlavní, nervové, infekční, respirační, kožní, kardiovaskulární, smyslových orgánů a močového systému; z jednotlivých léčených chorob byly nejčastější tuberkulóza, syfilis a skrofulóza. V případech ošetření převládaly chirurgické zákroky, po nichž následovaly gynekologické případy, tj. pomoc při porodech a v šesti-
nedělí.²¹

Proti tuzlanskému byl sarajevský časový úsek nejenom delší, ale i podstatně namáhavější. Bylo třeba navštěvovat pacientky nejenom v zámožném centru města, ale i v nejhudších perifériích na přístupných svazích Trebeviće a dalších okolních hor, bez ohledu na denní nebo roční dobu. Vedle metropole patřila však do úředního obvodu také města a obce v celém sarajevském kraji a za mimořádných okolností i v krajích sousedních, které byla povinna úřední lékařka objíždět při služebních cestách, plánovaných krajským úřadem vždy s ročním předstihem a bez ohledu na geografickou polohu, klimatické poměry a kulturní úroveň obyvatelstva.²²

¹⁸ Dr. med. Leopold Glück (1854—1907) patřil k lékařským odborníkům, kteří v okupovaných zemích prosluli bohatou publikační činností — srov. k tomu Konopka, S.: *Polska Bibliografja Lekarska 1801—1900*, 3, Warszawa 1976, s. 290—296. Krajevská se s ním seznámila za jedné z jeho služebních cest do Tuzly, kdy její upozornila na výskyt lepry ve svém úředním obvodu a obdržela za to od zemské vlády pochvalné uznání — ABH, ZV, čj. 34 820/1/1898.

¹⁹ ABH, ZMF, čj. 9241/B, H./1901.

²⁰ Cit. publikace *Das Sanitätswesen*, s. 400—401 a *Jahresbericht der Amtsärztin Dr. T. Krajevská in Sarajevo für das Jahr 1902*, Wiener medicinische Wochenschrift, 53, 1903, č. 38, s. 1780.

²¹ Cit. publikace *Das Sanitätswesen*, s. 402—403 a cit. zpráva z r. 1902 *Jahresbericht*, s. 1780—1781.

²² *Polacy w Bośni*, Dziennik Chicagoski, 10, 1899, č. 114, s. 1 a dopis cit. v pozn. 9.

V převážně hornatém terénu byla jednotlivá místa od sebe oddělena velkými vzdálenostmi, takže se ztrácelo mnoho času postupným jejich navštěvováním; mnoho měst a obcí bylo nedostupných pro bláto a sníh, které dlouho na jaře a brzy na podzim způsobovaly neschůdnost cest. Prohlídky se nemohly provádět na volném prostranství, nýbrž v uzavřených místnostech, kde se tlačila jedna pacientka na druhou. Celkově špatnou situaci ještě zhoršovala i zaostalost muslimek, které nerozuměly lékařským pokynům, takže jim bylo třeba předvádět, jak, kdy a kolik léků měly užívat a vše stále a znovu opakovat.

Vyčerpávající služba v Sarajevě oslabovala fyzickou i psychickou odolnost Krajewské. R. 1902 onemocněla komplikovaným střevním katarem a krátce nato dostala zimnici, takže musila nastoupit zdravotní dovolenou. O rok později ulehla s těžkým chřipkovým onemocněním a její představený jí dokonce vytýkal, aby tolik nestonala, poněvadž to prý způsobovalo zemské vládě organizační problémy a příliš značná vydání. Onemocnění byla provázena příznaky deprese, které měly ještě horší následky než vlastní fyzická zátěž organismu.²³

Projevy přechodné únavy však dovedla vždy překonat a po obnově a načerpání nových sil se znovu vracela do své ambulance nebo k návštěvám pacientek, aby je vyrvala „z mroku zacofania, ciemnoty, przesady i trudu“, jak si poznamenala ve vzpomínkách.²⁴

Obětavostí a pracovním nadšením se stala opravdovým vzorem kolegyním, které byly současně s ní nebo až po ní ustanovovány v jednotlivých krajských městech okupovaných zemí. O činnosti Češky Bohuslavy Keckové, která působila od začátku r. 1893 v hercegovském Mostaru, věděla, bližší přátelský ani služební styk s ní však nenavázala. Domněnka o jejich spolupráci je pouze hypotetická a není podložena žádnými důkazy.²⁵ Naproti tomu krajanku Jadwagu Olszewskou, která se stala její nástupkyní v Tuzle r. 1899 a vytrvala tam až do svého odchodu na penzi, stejně jako Srbku Kornelii Rakićovou, která byla jmenována r. 1908 v Bihaću a později byla přeložena nejdříve do Banjaluky a nakonec do Mostaru, trpělivě zasvěcovala do služebních povinností a pomáhala jim překonávat všechny počáteční obtíže v jejich lékařské praxi.²⁶

Podobně jako v tuzlanském časovém úseku vyvíjela také zdravotněvýchovnou činnost, kterou však po přechodu do Sarajeva přizpůsobila tamní situaci. Když obdržela oprávnění vyučovat hygieně na státních a soukromých dívčích školách, začala tuto aktivitu uplatňovat také v pedagogickém procesu.

Od školního roku 1899/1900 působila na sarajevské vyšší dívčí škole, kde byl její učební předmět zařazen do 5. třídy. Když si osvojila terminologii a předstoupila poprvé před své žákyně, zahájila vyučování omluvou, že jako cizinka se bude možná dopouštět při výkladu různých jazykových chyb. Dostalo se jí však ujištění, že ovládala srbochorvatštinu velmi dobře. Po této

²³ ABH, ZV, čj. 78 211/I/1902, 63 945/I/1903 a 71 741/I/1903.

²⁴ *Pamětníci*, s. 147.

²⁵ Tomáš, V.: *Współpraca pierwszych polskich i czeskich lekarek*, Archiwum Historii Medycyny, 26, 1963, č. 3–4, s. 281–283. O české lékařce Nečas, C.: *Dr. med. Bohuslava Kecková, úřední lékařka v Mostaru*, Dějiny věd a techniky, 18, 1985, č. 1, s. 25–40.

²⁶ *Dienst- und Qualifications-Tabelle der Dr. Hedwig Olszewska und Dr. Kornelia Rakić* — ABH, ZSD.

příhodě si vytvořila k žákyním neobyčejně srdečný vztah, což se pak projevilo postupným dosahováním vynikajících pedagogických výsledků.²⁷

Hygieně vyučovala také na ženském učitelském ústavu v Sarajevě a později i na tamních soukromých školách, jakými byly dívčí škola v Ústavu sv. Josefa nebo islámská ženská škola.

Prospěšná byla i kulturní práce Krajewské mezi polskými krajany v Sarajevě, kde se aktivně zapojovala do spolkového života, pořádala přednášky na nejruznější témata, vyučovala polské děti jejich mateřštině ap.²⁸

Po rozpadu habsburské monarchie přešla do služeb mladého jugoslávského státu a 5. března 1919 složila novou služební přísahu. Funkci úřední lékařky v Sarajevě však mohla zastávat pouze do konce r. 1922, kdy byla pro zhoršující se oční chorobu penzionována. Po krátkém působení v sarajevské protituberkulózní poradně se vrátila do Varšavy, kde také 8. září 1935 zemřela.²⁹

Během svého bosenského působení se Krajewska vyznamenala při potírání epidemií a zvláště pak odborným výzkumem některých chorob, charakteristických v jejich úředních obvodech. Proto je na místě věnovat tomuto záslužnému úseku její činnosti zvláštní a samostatnou pozornost.

Krátce po jejím příchodu na obě bosenská působiště objevily se v tamních úředních obvodech hromadné nakažlivé nemoci: v Tuzle epidemie cholery a v Sarajevě epidemie neštovic.

Cholera měla tehdy svá ohniska v Derventu mezi dělníky na stavbě železnice Vakuf-Jajce a dále v Brčce, odkud v krátké době zachvátila osm okresů tuzlanského kraje a řádila tam od konce září r. 1893 do počátku ledna r. 1894. Krajewska byla přidělena k epidemiologické službě v tuzlanské nemocnici a kromě toho zjišťovala jako členka zdravotně-policejní komise výskyt této nemoci mezi muslimskými ženami a dětmi.³⁰

Neštovice byly v okupovaných zemích na denním pořádku od nepaměti, i když se jejich šíření podařilo rakousko-uherským zdravotním orgánům podstatně zpomalit. Koncem r. 1899 však tato nakažlivá choroba propukla znovu hromadným způsobem a Krajewska bylo nařízeno vyšetřovat její výskyt ve zvláště ohroženém travnickém kraji a navrhnout protiepidemiologická opatření. V červnu r. 1900 navštívila okres Žepče a zjistila tam celkem 21 nakažených muslimek, ačkoliv bylo v jednotlivých obcích hlášeno pouze 7 případů onemocnění. Podobné rozpory mezi skutečným a hlášeným stavem nacházela i při dalších služebních cestách do tohoto kraje, když tam v září téhož roku postupně navštívila okresy Travnik, Jajce, Varcar-Vakuf, Zenica a Žepče,

²⁷ O organizaci sarajevského školství Pejanović, Dj.: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. god.*, Sarajevo 1953 a Pavić, M.: *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1972.

²⁸ S. p. dr. Teodora Krajewska. *Wspomnienie pośmiertne*, Przegląd Polsko-Jugosłowiański, 2, 1935, č. 9, s. 7–8.

²⁹ Prášek, B.: *Dr. Teodora Krajewska*, Liječnički vjesnik, 57, 1935, č. 10, s. 459.

³⁰ ABH, ZV, čj. 45 499/I/1894. Srov. k tomu rovněž *Die Cholera in Bosnien im Jahre 1893*, Wien 1895 a dále *Cholera-Nachrichten und Massnahmen*, Österreichisches Sanitätswesen, 5, 1893, č. 39, s. 415–416, č. 40, s. 444, č. 41, s. 463, č. 42, s. 487, č. 44, s. 517–518, č. 45, s. 531, č. 46, s. 545, č. 47, s. 560, č. 48, s. 569 a č. 52, s. 609. O choleře napsal fejeton také L. Kuba, jemuž epidemie překazila plánovanou návštěvu Tuzly a sbírání písní v tamním kraji — Kuba, L.: *Čtení o Bosně a Hercegovině*, Praha 1937, s. 125–128 a t ý ž: *Cesty za slovanskou písní 1885–1929*, Praha 1953, s. 533–536.

v květnu r. 1901 okrésy Bugojno, Glamoč, Livno, Žepče a Županjac a v říjnu téhož roku expozitury Dónji a Gornji Vakuf.³¹

Poněvadž nákaze podléhaly především muslimky ze zaostalých obcí, které neměly příležitost k lékařskému ošetření, vymínila si provést ochranné profylaktické očkování a revaccinaci. Ve vlastním úředním obvodu se zhostila tohoto zajímavého, ale přetěžkého úkolu částečně sama, když r. 1902 navštívila na přelomu ledna a února okres Visoko, koncem února týž okres a expozituru Vareš a v březnu okres Fojnica a opět expozituru Vareš. Při služebních cestách dojížděla vlakem do Visoka a Varešu nebo drožkou do Fojnice a odtud se vypravovala koňmo nebo pěšky do okolních obcí. V dubnu a v červnu r. 1902 zakončila pak očkovací akci na několika místech v metropoli. Tímto způsobem provedla očkování 1473 muslimských žen a dívek na venkově a 1439 v Sarajevě, takže celkem očkovala v první polovině r. 1902 2912 osob.³²

Mezi metabolickými nemocemi zaujímal zvláštní místo osteomalacie, která nebyla do příchodu Krajewské v Bosně mezi muslimkami zjištěna ani popsána. Lékaři-muži se s tímto onemocněním nesetkali: mohli vstoupit do harému jediné tehdy, když tam byl přítomen kuční stárešina (otec, bratr nebo manžel, jako nejstarší mužský člen rodiny a domácnosti), a prohlídku prováděli vždy nedokonale, poněvadž pacientky zůstávaly oblečeny a se zahalenými tvářemi, někdy byly dokonce distancovány. Za těchto okolností získala možnost k přesnému určení diagnózy teprve lékařka-žena, která měla bezprostřední přístup k muslimkám a mohla rozpoznat jejich zdravotní stav a jednotlivé choroby, mj. též osteomalacii.

Krajewska využila této příležitosti nejenom k léčení, ale i k odbornému výzkumu, jehož překvapivé výsledky zveřejnila sdělením na 2. porodnickém a gynekologickém kongresu r. 1896 v Ženevě, odbornou statí ve známém periodiku Wiener medicinische Wochenschrift a referátem na 16. mezinárodním lékařském kongresu r. 1909 v Budapešti.³³ Nejprve popsala 11 případů a později 50 případů osteomalacie mezi muslimkami v tuzlanském kraji, nakonec pak zobecnila všechny případy tohoto onemocnění, které zjistila za svého působení v krajích Tuzla, Travnik a Sarajevo.

Podle tohoto výzkumu objevovala se osteomalacie endemicky v hornatých oblastech, zatím co v rovinách a v pahorkatinách byl její výskyt sporadický. V tuzlanském kraji konstatovala většinu případů v jeho jižních hornatých okresech Vlasenica, Kladanj, Zvornik a Sebnica, kdežto málo případů lo-

³¹ Dopis cit. v pozn. 9 a ABH, ZMF, čj. 3269/B. H./1902.

³² *Pamiętniki*, s. 149—150 a *Jahresbericht der Amtsärztin Dr. T. Krajewska in Sarajevo für das Jahr 1902*, Wiener medicinische Wochenschrift, 53, 1903, č. 41, s. 1927.

³³ *Congrès périodique international de gynécologie et d'obstétrique*, Genève 1897 a rovněž Mucha, J.: *Ze zjazdu międzynarodowego ginekologów w Genewie*, Kronika Lekar-ska, 17, 1896, č. 24, s. 1078—1085 a *Polka lekarz*, Nowa Reforma, 15, 1896, č. 210, s. 2. Dále K r a j e w s k a, T.: *Osteomalazie in Bosnien*, Kreis Dónja Tuzla, Wiener medicinische Wochenschrift, 50, 1900, č. 38, s. 1786—1787, č. 39, s. 1824—1827, č. 40, s. 1893 až 1895, č. 41, s. 1930—1935, č. 42, s. 1902—1906, č. 43, s. 2022—2024, č. 44, s. 2074—2078 a č. 45, s. 2134—2138 a P i o t r o w s k i, F.: *Krajewska — Rozmíekczenie kości w Bośni*, Nowiny Lekarskie, 12, 1900, č. 3, s. 193. Rovněž XVIIe *Congrès international de médecine*, Budapest 1909. Obecně také Z e m b r a n s k i, L.: *Wybitne lekarki polskie na przelomie XIX wieku*, Wiadomości Lekarskie, 7, 1954, č. 5, s. 313—316 a H a l u s z k a, J.: *Początki kariery naukowej lekarek polskich*, Przegląd Lekarski, 24, 1968, č. 7, s. 614.

kalizovala do středních a severozápadních okresů Gračanica, Modrić, Maglaj a Gradačac; v severovýchodním rovinatém okresu Bjelina a v expozitufě Bosanski Šamac vyskytovaly se případy jen ojediněle a v okresech Tuzla a Brčka dokonce vůbec chyběly.

Na základě tohoto rozmístění se Krajewska původně domnívala, že etiologie choroby souvisela s přírodními poměry. Tento výklad však později opustila, neboť v horopisu střední a jižní části tuzlanského kraje nebylo podstatných rozdílů. Navíc by při platnosti této hypotézy musily v horách trpět osteomalacií všechny ženy. Jestliže tomu tak nebylo, začala pátrat po příčinách nemoci v jiných skutečnostech.

Výhradní výskyt osteomalacie mezi muslimkami, a to převážně v jejich nejchudších a nejzaostalejších vrstvách, vedl ke zkoumání jednotlivých zvláštností ve způsobu života, které podstatně od sebe odlišovaly muslimské a křesťanské obyvatelstvo. Na rozdíl od pravoslavných a katolických žen vyznačovaly se muslimky slabým organismem. Vdávaly se velmi mladé, mnohdy ještě předtím, než měly menstruaci. Jejich manželství provázely přemírní sexuální styk, četné porody a dlouhá laktace. Většinu dne prodlévaly v nevětraných a vlhkých místnostech v malých domcích, postavených na severních úbočích nebo v údolích hor, kam pronikalo slunce pouze z jedné strany a na velmi krátkou dobu. Zámožné muslimky nepracovaly vůbec a chudé se zabývaly jen domácími pracemi, při kterých seděly na zemi nebo dřepěly na bobku. Ve všech těchto skutečnostech bylo možno hledat původ osteomalacie.

Podle popisu jednotlivých případů charakterizovaly toto onemocnění trofické poruchy a desamiliace chrupavčitých kostí. Choroba pozvolna zasahovala pánev, ale také páteř a žebra, kde byly působením tlaku, tahu a zdvihu vyvolány různé morfologické změny. Těžká osteomalacie vedla k marasmu, který nejžalostněji vystihovala slova jedné pacientky: „Nisam ni živa, ni mrtva“.

Při terapii používala Krajewska fosforových preparátů, s nimiž dosahovala příznivého léčení u lehčích případů a urychlovala konzolidaci těžších případů onemocnění. Předběžnou ochranu před osteomalacií viděla v osvobození muslimek z jejich otrockého sociálního postavení a ve změně celkového způsobu jejich života.

Pozoruhodné byly i dílčí výsledky jejího výzkumu syfilidy, k němuž dal podnět polský primář zemské nemocnice v Sarajevě dr. med. L. Glück. V sarajevském kraji řádila chronická infekční choroba, známá mezi místním obyvatelstvem pod jménem frenga nebo frenjak, ve všech okresech, endemický charakter měla v metropoli a v okresech Visoko a Rogatica.

Služební cesty, při kterých opakovaně prohlížela muslimky a vyšetřovala mezi nimi výskyt syfilidy, podnikla Krajewska r. 1902 v červnu do okresů Fojnica a Visoko, v červenci do okresů Rogatica a Višegrad a v listopadu znovu do okresu Višegrad, dále pak v březnu r. 1903 do expozitury Goražda, v září r. 1905 do expozitury Kreševo, v březnu r. 1907 do okresu Višegrad a expozitury Rudo atd.³⁴

Při prohlídkách konstatovala velké rozšíření choroby následkem nedodržování hygienických zásad. Rozdílů přitom viděla mezi obyvatelstvem chudého a zaostalého venkova, které se chovalo k onemocnění zcela lhostejně a netečně,

³⁴ *Pamiętniki*, s. 168—172.

a relativně lépe situovanými Sarajevany, kteří syfilidu označovali slovy pogana bolest (zlá nemoc) a měli se před ní na pozoru.

Výsledky tohoto jejího odborného výzkumu nebyly zveřejněny a zůstaly zaznamenány pouze okrajově ve výročních zprávách o úřední činnosti. Totéž platilo v podstatě i o odborném výzkumu tuberkulózy, jehož vyhodnocení provedla Krajewska teprve až v souvislosti s vyšetřovací činností v sarajevské protituberkulózní poradně v letech 1923—1925.³⁵

Při příležitosti padesátiletého trvání vydala známá odborná revue Wiener medicinische Wochenschrift stručné vtipné výroky širokého okruhu svých spolupracovníků.³⁶ Krajewska přispěla do této zajímavé sbírky aforismem C'est la paresse qui me fatigue a vyjádřila tak do jisté míry charakteristiku celého svého dlouholetého bosenského působení, jímž pomohla ke zlepšení zdravotních poměrů zvláště mezi muslimkami. Vedle vlastní lékařské a zdravotněvýchovné činnosti, během které měla možnost detailně poznat způsob života tamního obyvatelstva, věnovala se výzkumu do té doby v Bosně nepopsané osteomalacie a také dalších chorob. Dosaženými pracovními výsledky se postupně stala vedoucí osobností mezi všemi úředními lékařkami v okupovaných zemích. Z údajů o její aktivitě, skrytých v několika tištěných pramenech, v nepublikovaných pamětech a zejména pak v úředních aktech, jsme se pokusili vyzvednout alespoň ty nejdůležitější a připomenout tímto způsobem zásluhy, které by jen neprávem upadly v zapomenutí.³⁷

DIE TÄTIGKEIT VON TEODORA KRAJEWSKA ALS EINER AMTSÄRZTIN IN TUZLA UND SARAJEVO

Dr. med. Teodora Krajewska (1854—1935) gehörte zur ersten Generation der polnischen Ärztinnen, die im Ausland erfolgreich arbeiteten. Sie war in Bosnien (vom J. 1893 in Tuzla, vom J. 1899 in Sarajewo) tätig, wo sie zur Verbesserung der Sanitätsverhältnisse, besonders unter den Muselmänninnen, beitrug. Neben der eigenen ärztlichen Praxis und erzieherischen Gesundheitstätigkeit widmete sie sich auch der Forschung auf dem Gebiet der Osteomalazie und einiger anderen Krankheiten. Durch ihre Arbeitserfolge wurde sie zu einer führenden Persönlichkeit unter Amtsärztinnen in den besetzten Ländern.

³⁵ Krajewska, T.: *O tuberkulozi u Sarajevu*, Glasnik Centralnog higijenskog zavoda, 2, 1927, č. 1—3, s. 105—128.

³⁶ *Aphorismen. Gewidmet der Wiener medicinischen Wochenschrift. Aus Anlass ihres 50 Jaehrigen Bestandes. 1851—1900*, Wien 1900.

³⁷ Děkuji na tomto místě Matko Kovačevićovi ze Sarajeva, mgr Janině Milaniczové a Zofii Danielakové z Krakova a kolektivu pracovníků Institutu Historycznego Uniwersytetu im. B. Bieruta ve Vratislavi, kteří mi vytvořili optimální podmínky ke studiu použitých pramenů a literatury.